

معناشناسی قرآن

روش‌ها و نظریه‌ها

دکتر محمدباقر سعیدی‌روشن

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بهار ۱۴۰۲

سعیدی روشن، محمدباقر. ۱۳۴۰ - Saedi Roshan, Mohammad bagher
معناشناسی قرآن؛ روش‌ها و نظریه‌ها / محمدباقر سعیدی روشن - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۲.
۵۴۳ ص. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۶۷۶؛ قرآن پژوهشی: ۸۶).
بها: ۳۲۵۰۰۰۰ ریال
ISBN: 978-600-298-468-5
فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا
کتابنامه: ص. [۴۷۹]-۵۰۲
قرآن -- مسائل ادبی Qur'an as literature قرآن -- بررسی و شناخت Qur'an -- Surveys
پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
رده‌بندی کنگره: ۸۲ BP رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۱۵۳ شماره کتاب‌شناسی ملی: ۹۱۸۶۳۷۸

معناشناسی قرآن؛ روش‌ها و نظریه‌ها

مؤلف: دکتر محمدباقر سعیدی روشن (استاد پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: نظم قلم

چاپ اول: بهار ۱۴۰۲

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۳۲۵/۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir

http://rihu.ac.ir/fa/book فروشگاه اینترنتی:

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه السلام، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۶۷۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به‌عنوان منبع درس «معناشناسی» برای دانشجویان رشته علوم قرآن و تفسیر در مقاطع تحصیلات تکمیلی قابل استفاده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار موردنیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدباقر سعیدی‌روشن و نیز از ارزیابان محترم، حجت‌الاسلام دکتر احمد واعظی و حجت‌الاسلام دکتر علی‌راد سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

۱	سخن آغازین
۱	قرآن
۲	معنا و معناشناسی
۲	اهمیت معناشناسی قرآن
۳	سنت علمی مسلمانان
۳	معناشناسی معاصر
۵	بررسی کلی
۷	معناشناسی قرآن با کدام الگو؟
۸	معناشناسی اجتهادی قرآن
۹	عناصر زبانی معنا
۹	تحقیق و تحلیل نشانگان دال
۱۰	مطالعه و تحلیل جمله
۱۱	مطالعه و تحلیل متن
۱۱	یافت سخن و متن، قرینه و سیاق زبانی
۱۲	سخن و متن، عناصر و قراین فرازبانی
۱۴	این اثر

بخش نخست

مفاهیم و مبادی حوزه پژوهش

۱۹	فصل اول: مفاهیم و مبادی حوزه معناشناسی
۱۹	۱-۱. معنا
۲۰	۲-۱. معنا و مفهوم
۲۰	۳-۱. معنا و مدلول
۲۱	۴-۱. تحلیل حیثیات فهم انسان و معنای معنا

۲۳	۵-۱. واحد معنا، واژه، جمله
۲۴	۶-۱. گزاره، ارتباط زبان، معنا و جهان
۲۴	۷-۱. معنا، هویتی فرایندی و چندسطحی
۲۶	۸-۱. مفهوم معناشناسی
۲۸	۹-۱. معناشناسی فلسفی
۳۰	۱۰-۱. معناشناسی منطقی
۳۳	۱۱-۱. دلالت درون‌زبانی (مفهومی) و دلالت برون‌زبانی (مصداتی)
۳۳	۱۲-۱. معناشناسی زبانی
۳۵	۱۳-۱. معناشناسی و دانش‌های همسوسو
۳۵	۱-۱۳-۱. معناشناسی و نشانه‌شناسی
۳۶	۲-۱۳-۱. معناشناسی و کاربردشناسی (معنای استعمالی و معنای مراد)
۳۷	۳-۱۳-۱. معناشناسی و هرمنوتیک
۳۹	۴-۱۳-۱. معناشناسی و تفسیر
۳۹	۵-۱۳-۱. معناشناسی، اصول و مبانی تفسیر
۴۰	۱۴-۱. دیرینه معناشناسی
۴۱	۱۵-۱. معناشناسی قرآن بر پایه کدام الگو؟
۴۳	۱۶-۱. ویژگی‌های این دفتر

بخش دوم

معناشناسی معاصر، نظریه‌ها و روش‌ها

۴۷	فصل دوم: معناشناسی در چارچوب ساختارگرایی
۴۷	مقدمه
۴۸	۱-۲. ساختارگرایی، زبان و معنا
۴۸	۱-۱-۲. پیشینه ساختارگرایی
۵۰	۲-۱-۲. مبانی زبانی - معنایی ساختارگرایی سوسور
۵۲	۲-۲. ساخت‌گرایی در فرایند تحول
۵۲	۱-۲-۲. معناشناسی بر پایه دستور زبانشناسی
۵۴	۲-۲-۲. معناشناسی تعبیری
۵۵	۳-۲-۲. ژرف ساخت، روساخت

۵۷	۲-۲-۴. ابهام معنایی، بررسی واژه در جمله
۵۷	۲-۲-۵. تحلیل مؤلفه‌ای
۵۸	۲-۲-۶. نظریه معنایی و حوزه‌های معنایی
۵۸	۲-۲-۷. نحو و معناداری
۵۹	۲-۲-۸. معناشناسی تعبیری، تقدم نحو بر معنا
۶۰	۲-۳. معناشناسی زایشی
۶۱	۲-۳-۱. چند ویژگی معناشناسی زایشی
۶۱	۲-۳-۲. ترکیب دستور و معنا
۶۲	۲-۳-۳. ساخت‌گرایی در اروپا
۶۳	۲-۳-۴. کاربرد و فرایند در ساخت‌گرایی یلمزلف
۶۴	معنا، کاربرد و فرایند
۶۵	۲-۳-۵. سیمیوتیک، بیان‌شناسی و ارتباط در ساخت‌گرایی گرماس
۶۶	۲-۴. ساختارگرایی، سه شیوه کلی معناشناختی
۶۶	۲-۴-۱. نظریه حوزه واژگانی
۶۸	حوزه‌های معنایی و روابط جانشینی
۶۸	حوزه‌های واژگانی و روابط هم‌نشینی
۷۰	۲-۴-۲. شیوه تحلیل مؤلفه‌ای
۷۲	کاستی‌ها و بدیل‌سازی در نوساخت‌گرایی
۷۳	۲-۴-۳. معناشناسی روابط مفهومی
۷۴	بسط رهیافت روابط مفهومی در نوساخت‌گرایی
۷۵	هم‌نشینی افزون بر جانشینی
۷۵	۲-۵. ساختارگرایی و متن
۷۶	۲-۵-۱. ارزیابی کلی ساختارگرایی
۷۷	خلاصه و نتیجه
۸۱	فصل سوم: معناشناسی نقش‌گرا - کارکردگرا
۸۱	مقدمه
۸۲	۳-۱. مفهوم نقش‌گرایی
۸۲	۳-۲. پیشینه نقش‌گرایی
۸۵	۳-۳. از معناشناسی ساخت‌گرا-زایشی تا معناشناسی کاربردی

۸۷	۴-۳. زبان‌شناسی نقش‌گرا و عناصر ساخت معنا
۸۹	۵-۳. رویکرد منطقی ارجاعی و نقش‌گرایی
۹۰	۶-۳. بافت‌گرایی در معنا
۹۱	۷-۳. ماهیت بافت و موقعیت
۹۱	۸-۳. کاربردگروی فلسفی و معنا
۹۲	ویتگنشتاین، کاربردگروی معنایی
۹۲	معنا در چارچوب فعل ضمن‌گفتاری
۹۴	معنای تلویحی گرایس
۹۵	۹-۳. معناشناسی، فراسوی سخن و متن
۹۵	۱-۹-۳. نظام‌های مفهومی متفاوت
۹۶	۲-۹-۳. معناشناسی قومی - فرهنگی و نسبیّت زبانی
۹۸	۳-۹-۳. نسبیّت زبانی و معناشناسی فرهنگی در آمریکا
۱۰۰	۴-۹-۳. ارزیابی نسبیّت زبانی و جبر ذهن و زبان
۱۰۳	۵-۹-۳. معناشناسی قومی - فرهنگی و مطالعات قرآنی
۱۰۳	۶-۹-۳. ارزیابی کلی نقش‌گرایی و کاربردگروی معنا
۱۰۴	خلاصه و نتیجه
۱۰۹	فصل چهارم: معناشناسی شناختی
۱۰۹	مقدمه
۱۱۰	۱-۴. پیدایش
۱۱۱	۲-۴. تعریف
۱۱۳	۳-۴. باورها و مؤلفه‌ها
۱۱۳	۱-۳-۴. مفهوم‌سازی و معنا
۱۱۳	۲-۳-۴. منظری بودن معنا
۱۱۴	۳-۳-۴. بدنمندی ساختار مفهومی و واقعیت‌گرایی
۱۱۴	۴-۳-۴. طرح‌واره‌های تصویری و مقوله‌بندی
۱۱۵	۵-۳-۴. موجود نورونی و اصول سه‌گانه ذهن
۱۱۶	۶-۳-۴. حیوان فلسفی و شناخت
۱۱۷	۷-۳-۴. فلسفه علم تجربی
۱۱۷	۸-۳-۴. استعاره‌های مفهومی

- ۱۱۸-۳-۴. طرح‌واره‌های تصویری و جسمیت‌یافتگی معنا.....
- ۱۱۹-۳-۴. نفی خردگرایی و فطرت و ساخت فلسفه تجربی.....
- ۱۲۰-۵-۴. بررسی و ارزیابی.....
- ۱۲۰-۱-۵-۴. فقدان تقریر واحد.....
- ۱۲۰-۲-۵-۴. شناخت بدنمند، یا قلمرو گسترده ادراک؟.....
- ۱۲۲-۳-۵-۴. تعلق ادراک به نفس مجرد، نه سلسله عصب‌ها.....
- ۱۲۳-۴-۵-۴. ذهن، عقل و اندیشه، قوای نفس.....
- ۱۲۵-۵-۵-۴. انسان، نه حیوان فلسفی.....
- ۱۲۶-۶-۵-۴. فلسفه علم تجربی، چالش با هر نوع گزاره ضروری و قانون علمی.....
- ۱۲۸-۷-۵-۴. واقعیت‌گرایی یا نسبی‌گرایی؟.....
- ۱۲۹-۸-۵-۴. تنگنای معنا و علوم انسانی.....
- ۱۳۰-۹-۵-۴. ابهام در ساخت‌های معنا و مسئله اصلی تحقیق.....
- ۱۳۰-۱۰-۵-۴. استعاره‌های مفهومی و بی‌پاسخ گذاشتن واقعیت.....
- ۱۳۲-۱۱-۵-۴. واقعیت‌های شناخت‌پذیر در علم و متافیزیک.....
- ۱۳۲-۶-۴. تطبیق معناشناسی شناختی بر مفاهیم قرآن با کدام منطق؟.....
- ۱۳۳-۱-۶-۴. فیزیکالیسم معرفتی، معنایی، زبانی و بازنمایی فرهنگ قرآن؟!.....
- ۱۳۳-۲-۶-۴. معانی و مقاصد متافیزیکی قرآن در ظرف تجربه.....
- ۱۳۴-۳-۶-۴. انسان قرآن و انسان مادی، دو تراز نامتقارن.....
- ۱۳۵-۴-۶-۴. قواعد زبانی، تدبر در آیات قرآن.....
- ۱۳۶-۵-۶-۴. خلا الگوی منطق گفتمان قرآن.....
- ۱۳۷-۶-۶-۴. استعاره مفهومی یا تأویل مادی مفاهیم قرآن؟.....
- ۱۳۸-۷-۶-۴. مفاهیم فراطبیعی قرآن و معانی حقیقی.....
- ۱۴۱..... خلاصه و نتیجه.....
- ۱۴۵ فصل پنجم: معناشناسی فرهنگی اجتماعی.....**
- ۱۴۵..... مقدمه.....
- ۱۴۶-۱-۵. معناشناسی قومی فرهنگی، اصول و چارچوب‌ها.....
- ۱۴۶-۱-۱-۵. نسبیّت زبانی.....
- ۱۴۷-۲-۱-۵. نظام زبان و سیستم معنایی.....
- ۱۴۷-۳-۱-۵. معنا، مقوله‌بندی واقعیات.....

۱۴۸ حوزه‌های معنایی	۴-۱-۵
۱۴۸ حوزه معنایی، الفاظ کانونی، کلیدی و فرعی زبان	۵-۱-۵
۱۴۹ معنا در کاربرد و متن	۶-۱-۵
۱۴۹ معناشناسی تاریخی و زمان‌گذر	۷-۱-۵
۱۵۰ معناشناسی فرهنگی جامعه‌شناختی و مطالعات قرآنی	۲-۵
۱۵۱ مبانی نظری و چارچوب معناشناسی قرآنی ایزوتسو	۱-۲-۵
۱۵۱ نسبیت زبانی	۲-۲-۵
۱۵۲ بررسی و ارزیابی	
۱۵۳ ذهنیت‌گرایی معنا و حذف عینیت‌گرایی	۳-۲-۵
۱۵۴ زبان و فرازبان و مفاهیم اخلاقی	۴-۲-۵
۱۵۶ مُتعلِّق مفاهیم اخلاقی	۵-۲-۵
۱۵۷ نسبیت یا ثبات ارزش‌های اخلاقی؟	۶-۲-۵
۱۵۹ کاربردگرایی معنایی	۷-۲-۵
۱۵۹ بررسی	
۱۶۰ بررسی روش معناشناسی قرآنی ایزوتسو	۳-۵
۱۶۱ معناشناسی، شناخت فرهنگ و جهان‌بینی یک قوم	۱-۳-۵
۱۶۱ بررسی	
۱۶۲ نظام زبان، شبکه معنایی	۲-۳-۵
۱۶۳ بررسی	
۱۶۳ کلمات کانونی و کلیدی، حوزه‌های معنایی	۳-۳-۵
۱۶۴ بررسی	
۱۶۴ معناشناسی بافتی کاربردی، معنای اساسی و نسبی	۴-۳-۵
۱۶۵ بررسی	
۱۶۶ معناشناسی در زمانی قرآن	۵-۳-۵
۱۶۷ بررسی و نقد	
۱۶۷ جهان‌بینی مبتنی بر تقابل تصویری	۶-۳-۵
۱۶۷ بررسی	
۱۶۸ منابع دلالتی مغفول در معناشناسی قرآن	۷-۳-۵
۱۶۹ خلاصه و نتیجه	

بخش سوم

معناشناسی قرآن، الگوی تلفیقی اجتهادی

فصل ششم: معناشناسی تلفیقی اجتهادی قرآن، منطق و روش آن.....	۱۷۵
مقدمه.....	۱۷۵
۱-۶. روش اجتهادی.....	۱۷۶
مفهوم اجتهاد.....	۱۷۷
اجتهاد به مثابه روش.....	۱۷۷
۲-۶. ضرورت روش اجتهادی و عناصر آن.....	۱۷۸
سیره و روش عقلا.....	۱۷۹
تدبیر در قرآن.....	۱۷۹
تفقه.....	۱۸۰
۳-۶. کارکرد اجتهاد و فقاهاست.....	۱۸۰
۴-۶. منابع و روش اجتهاد اصولی.....	۱۸۱
۵-۶. برخی از ویژگی های معناشناسی اجتهادی.....	۱۸۱
۶-۶. معناشناسی اجتهادی قرآن، ارکان ماهوی آن.....	۱۸۳
۷-۶. مبانی، منشأ و ساختار آن.....	۱۸۳
۱-۷-۶. مبانی شناسنامه ای و زبانی متن.....	۱۸۵
۲-۷-۶. مبانی دلالی متن.....	۱۸۶
۱-۲-۷-۶. منطق و زبان واقع گرا و معرفت بخش.....	۱۸۶
دگرگونی وجود انسان در پرتو آگاهی.....	۱۸۷
دین، توصیف واقعیات اساسی و دعوت به رفتار مطلوب.....	۱۸۷
گزاره های دین بیان واقعیت نفس الامری.....	۱۸۸
آموزه های دین و مصلحت نفس الامری.....	۱۸۸
۲-۲-۷-۶. زبان چندسطحی چندوجهی.....	۱۹۱
مبانی و دلایل نظریه.....	۱۹۳
۸-۶. قاعده مندی و هنجارپذیری.....	۱۹۷
۹-۶. روش شناسی معرفتی.....	۱۹۸
۱۰-۶. روش مندی.....	۲۰۱

۲۰۱	اهمیت روش
۲۰۴	۱۱-۶. سنجه‌پذیری
۲۰۶	۱۲-۶. پدیدآور متن
۲۰۷	خلاصه و نتیجه
۲۰۹	فصل هفتم: معناشناسی زبانی قرآن، نقطه‌های آغازین
۲۰۹	مقدمه
۲۱۱	۱-۷. معنا و مفهوم‌سازی زبانی
۲۱۱	۲-۷. دلالت زبانی
۲۱۲	۳-۷. ماهیت مفهوم‌سازی، ذات لفظ، ذات معنا
۲۱۳	۴-۷. وجود عینی، ذهنی، لفظی
۲۱۴	۵-۷. لفظ و تفرّد وجودی معنا
۲۱۴	۶-۷. عناصر و اجزای لفظ
۲۱۵	۱-۶-۷. سطح معنای آوایی
۲۱۶	۲-۶-۷. سطح معنای واژگانی
۲۱۷	۳-۶-۷. واژه، ماده، هیئت و صور اشتقاقی آن
۲۱۹	۷-۷. واژه، بازنمای سه گونه معنای لغوی، عرفی و شرعی
۲۲۱	۸-۷. واژه، دلالت درون‌زبانی و دلالت بیرون‌زبانی
۲۲۲	دلالت بیرون‌زبانی
۲۲۴	۹-۷. منابع معناشناسی الفاظ قرآن و اعتبار آنها
۲۲۵	۱۰-۷. چگونگی دلالت واژگان
۲۲۶	خلاصه و نتیجه
۲۲۹	فصل هشتم: مطالعه معنا در سطح واژگان قرآن
۲۲۹	مقدمه
۲۲۹	۱-۸. نسبت الفاظ با معانی خود و با یکدیگر
۲۳۰	۲-۸. یک معنایی، اختصاص
۲۳۰	۳-۸. چندمعنایی
۲۳۱	معانی یا مصادیق؟
۲۳۲	۴-۸. مطالعه ویژگی الفاظ در علوم اسلامی

۲۳۲	زبان‌شناسی
۲۳۳	اصول فقه
۲۳۵	۵-۸. عوامل و اسباب چندمعنایی
۲۳۶	۶-۸. تعدد معنا در مطالعات قرآنی
۲۳۸	وجوه و نظائر
۲۳۹	۷-۸. چندمعنایی وضعی، مشترک لفظی و معنوی
۲۴۰	۱-۷-۸. معانی جمع‌پذیر و معانی متنافر
۲۴۱	۲-۷-۸. اشتراک لفظی، اجمال و ابهام
۲۴۲	۳-۷-۸. اشتراک لفظی، معنای لغوی، عرفی و شرعی
۲۴۴	۸-۸. چندمعنایی وضعی و مشترک معنوی
۲۴۴	۱-۸-۸. مفاهیم کلی، متواطی و مشکک
۲۴۶	۲-۸-۸. اشتراک معنوی، وحدت مفهومی و تشکیک وجودی
۲۴۷	۳-۸-۸. اشتراک معنوی، توسعه معنای واژگان
۲۵۱	خلاصه و نتیجه
۲۵۵	فصل نهم: مطالعه روابط مفهومی واژگان در قرآن
۲۵۵	مقدمه
۲۵۷	۱-۹. هم‌معنایی یا مترادف
۲۵۸	۱-۱-۹. مترادف و هم‌معنایی در زبان قرآن
۲۶۰	۲-۱-۹. گونه‌های هم‌معنایی
۲۶۱	۳-۱-۹. الفاظ قریب‌المعنی در قرآن
۲۶۳	۲-۹. فراگیری و شمول معنایی
۲۶۳	۱-۲-۹. شمول معنایی در مطالعات سنتی
۲۶۴	۲-۲-۹. مفهوم عام و شمول معنایی
۲۶۵	عموم و خصوص مطلق
۲۶۶	عموم و خصوص من‌وجه
۲۶۶	۳-۲-۹. واژگان عام و فراگیر قرآن
۲۶۸	۴-۲-۹. اقسام شمول معنایی
۲۶۸	۵-۲-۹. گستره شمول معنایی قرآن، همه افراد انسان
۲۷۰	۶-۲-۹. محدود شدن و تخصیص‌پذیری و تخصیص‌ناپذیری

۲۷۱ ۷-۲-۹. تخصیص دهنده‌ها
۲۷۲ ۸-۲-۹. جریان شمول معنایی در قرآن
۲۷۳ ۳-۹. اطلاق و شمول معنایی
۲۷۴ ۱-۳-۹. تفاوت عام و مطلق
۲۷۴ ۲-۳-۹. مفاد مقدمات حکمت
۲۷۵ ۳-۳-۹. الفاظ و نشانه‌های مطلق
۲۷۵ ۴-۳-۹. تقییدپذیری و تقییدناپذیری الفاظ مطلق
۲۷۶ ۴-۹. جزء واژگی
۲۷۷ ۵-۹. تباین معنایی، تقابل معنایی
۲۷۸ تباین معنایی
۲۷۹ ۱-۵-۹. تقابل معنایی در مطالعات سنتی
۲۸۱ ۲-۵-۹. تقابل معنایی در معاشناسی معاصر
۲۸۲ تباین بر پایه مصداق الفاظ
۲۸۲ مفاهیم متقابل و نقش معاشناختی آن
۲۸۳ خلاصه و نتیجه
۲۸۵	فصل دهم: مطالعه معنا در سطح جمله (۱)؛ دلالت‌های زبانی صریح در قرآن
۲۸۵ مقدمه
۲۸۵ ۱-۱۰. ساختار سخن و معنای ترکیبی
۲۸۶ ۲-۱۰. فرایند ساخت سخن، گروه، عبارت و جمله
۲۸۸ ۳-۱۰. جمله خبری و انشایی، اسمی و فعلی
۲۸۹ جمله اسمی
۲۸۹ شیوه بیان جمله خبری و اغراض آن
۲۹۰ اقسام جمله انشایی
۲۹۲ ۴-۱۰. جمله، ساختار عادی، ساختار ادبی
۲۹۴ ۵-۱۰. دلالت زبانی (منطوقی) صریح و ناصریح جمله
۲۹۵ ۶-۱۰. دلالت منطوقی صریح و اقسام آن
۲۹۶ ۱-۶-۱۰. دلالت مطابقی
۲۹۸ ۲-۶-۱۰. دلالت تضمینی در قرآن
۲۹۸ ۷-۱۰. شیوه‌های دلالت صریح زبانی

۲۹۹.....	۱-۷-۱۰. نصّ
۳۰۰.....	۱۰-۷-۲. ظاهر
۳۰۱.....	۹-۷-۳. مُجْمَل
۳۰۲.....	۱۰-۷-۴. تبیین، تفسیر و تأویل
۳۰۶.....	خلاصه و نتیجه
فصل یازدهم: مطالعه معنا در سطح جمله (۲)؛ دلالت‌های زبانی غیرصریح در قرآن .. ۳۰۹	
۳۰۹.....	مقدمه
۳۱۰.....	۱-۱۱. دلالت التزامی و معانی شعاعی
۳۱۱.....	۱۱-۲. انواع لوازم سخن
۳۱۲.....	دو شرط کلی دلالت التزامی
۳۱۲.....	۱۱-۳. گستره دلالت التزامی در منطق و زبان‌شناسی
۳۱۳.....	۱۱-۴. دلالت سیاقی و انواع آن
۳۱۵.....	۱۰-۴-۱. دلالت اقتضاء یا پیش‌فرض
۳۱۷.....	۱۰-۴-۲. دلالت تنبیه یا ایما
۳۱۸.....	۱۰-۴-۳. دلالت اشاره
۳۱۹.....	۱۰-۵. معانی التزامی مقصود متکلم یا غیر مقصود؟
۳۲۱.....	۱۰-۶. اعتبار و حجیت دلالت‌های التزامی
۳۲۲.....	دلالت‌های التزامی، تدبر در قرآن، توسعه معنا و جاودانگی آن
۳۲۲.....	۱۰-۷. مفاهیم و دلالت‌های مفهومی سخن
۳۲۳.....	سه اصطلاح مفهوم
۳۲۴.....	۱۰-۷-۱. مفهوم موافق و مخالف
۳۲۵.....	دو الگوی مفهوم موافق
۳۲۶.....	۱۰-۷-۲. اقسام مفهوم مخالف
۳۲۶.....	أ. مفهوم شرط
۳۲۷.....	ب. مفهوم وصف
۳۲۹.....	ت. مفهوم غایت
۳۳۰.....	ث. حصر و قصر
۳۳۰.....	ابزارهای حصر و اختصاص
۳۳۲.....	خلاصه و نتیجه

فصل دوازدهم: مطالعه معنا در سطح جمله (۳)؛ توسعه معنا در کاربرد و نقش آن در

معناشناسی قرآن..... ۳۳۵

۳۳۵	مقدمه.....
۳۳۶	۱-۱۲. گونه‌های چندمعنایی کاربردی.....
۳۳۷	۲-۱۲. استعمال لفظ در همه معانی خود.....
۳۳۹	۳-۱۲. نظریه‌ها و دیدگاه‌های موافق.....
۳۴۰	۴-۱۲. مخالفت، تأمل یا توقف.....
۳۴۲	۵-۱۲. برخی پیش‌انگاشته‌های زبانی و روایی.....
۳۴۶	۶-۱۲. نمونی از مفاهیم چندوجهی قرآن.....
۳۴۷	۷-۱۲. تعدد معانی، تعدد مصادیق.....
۳۴۷	۸-۱۲. چندمعنایی زیبایی‌شناختی و هنرآفرین.....
۳۴۸	۹-۱۲. معنا و دلالت مجازی در سطح جمله.....
۳۴۹	مجاز در بستر علوم اسلامی.....
۳۵۰	مجاز در قرآن.....
۳۵۱	مجاز لغوی، مجاز عقلی.....
۳۵۲	مجاز مرسل و علاقه‌ها.....
۳۵۳	مجاز عقلی در قرآن.....
۳۵۴	علاقه‌های مجاز عقلی.....
۳۵۵	۱۰-۱۲. تشبیه.....
۳۵۷	۱۱-۱۲. تمثیل.....
۳۵۷	تمثیل مرکب.....
۳۵۸	۱۲-۱۲. معنا و دلالت استعاری.....
۳۵۹	انواع استعاره.....
۳۶۰	۱۳-۱۲. کنایه.....
۳۶۱	اقسام کنایه.....
۳۶۲	۱۴-۱۲. معنا و دلالت باطنی و فراعرفی.....
۳۶۵	۱-۱۴-۱۲. اشارات قرآن بر حقیقت متعالی.....
۳۶۶	۲-۱۴-۱۲. رسالت جامع و جهانی در متن محدود (دلیل عقلی).....

۳۶۶.....	۱۲-۱۴-۳. روایات پیامبر اکرم ﷺ و اوصیای معصومین و معنای ظاهر و باطن قرآن
۳۶۸.....	۱۲-۱۵. تحلیل روایات ظهر و بطن.....
۳۷۲.....	خلاصه و نتیجه.....
۳۷۵	فصل سیزدهم: روابط مفهومی در سطح جمله‌های قرآن
۳۷۵.....	مقدمه.....
۳۷۶.....	۱-۱۳. هم‌معنایی عبارت‌ها و جمله‌ها.....
۳۷۷.....	۲-۱۳. همان‌گویی در جمله‌های قرآن.....
۳۸۰.....	۳-۱۳. شمول معنایی در سطح جمله.....
۳۸۲.....	۴-۱۳. چندمعنایی ناشی از اشتراک لفظی.....
۳۸۴.....	۵-۱۳. تقابل معنایی.....
۳۸۶.....	۶-۱۳. تناقض معنایی جمله.....
۳۸۸.....	۷-۱۳. تضاد معنایی جمله.....
۳۸۹.....	۸-۱۳. پیش‌آگاهی‌های عمومی.....
۳۹۱.....	۹-۱۳. پیش‌انگاری، مدلول‌های اقتضایی و مفهومی.....
۳۹۲.....	۱-۹-۱۳. مدلول اقتضا.....
۳۹۳.....	۲-۹-۱۳. مدلول تشبیه و ایما.....
۳۹۳.....	۳-۹-۱۳. مدلول اشاری.....
۳۹۴.....	۴-۹-۱۳. مدلول مفهومی سخن.....
۳۹۴.....	۱۰-۱۳. استدلال و استنتاج.....
۳۹۶.....	خلاصه و نتیجه.....
۳۹۹	فصل چهاردهم: مطالعه معنا در سطح متن
۳۹۹.....	مقدمه.....
۴۰۰.....	۱-۱۴. متن.....
۴۰۰.....	مضمون و ساختار.....
۴۰۱.....	گفتمان.....
۴۰۲.....	قرآن به مثابه یک متن و گفتمان.....
۴۰۲.....	۲-۱۴. عامل تشکیل متن، عناصر سازنده آن.....
۴۰۲.....	۳-۱۴. ساخت‌گرایی، معنا در ساختار زبان.....

۴۰۳ ساختار شکنی	۴-۱۴
۴۰۵ بررسی	
۴۰۵ بافت‌گرایی، تفسیر معنا بر پایه نقش	۵-۱۴
۴۰۶ وضع‌گروی قصدپایه، نگاه متوازن به معنا	۶-۱۴
۴۰۷ دلالت‌های زبانی و معنای ساختاری	۱-۶-۱۴
۴۱۰ بافت، سیاق و موقعیت	۲-۶-۱۴
۴۱۱ مرادشناسی گوینده	۳-۶-۱۴
۴۱۵ سیاق زبانی و معناشناسی قرآن	۷-۱۴
۴۱۷ سیاق زبانی جمله	۱-۷-۱۴
۴۱۸ سیاق ذیل متنی	۲-۷-۱۴
۴۲۱ سنت تبیینی پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> و اوصیای معصوم <small>علیهم السلام</small>	۳-۷-۱۴
۴۲۱ سیاق، فضای کلی و گفتمان متن	۴-۷-۱۴
۴۲۲ سیاق متنی، نگاه سیستمی و منظومه‌وار	۵-۷-۱۴
۴۲۳ توحید افعالی و نقش اشیاء در تحلیل سیستمی	
۴۲۵ ویژگی‌های مفهومی متن قرآن	
۴۲۷ احراز سیاق زبانی	
۴۲۸ سیاق فرازبانی و معناشناسی قرآن	۸-۱۴
۴۲۸ سیاق موقعیت و فضای پیدایش سخن	۱-۸-۱۴
۴۲۹ موقعیت و مکانت سخن‌آفرین	۲-۸-۱۴
۴۲۹ فضای موضوع و هدف کلی سخن	۳-۸-۱۴
۴۳۰ بینامتنیت و نقش معناشناختی آن	۴-۸-۱۴
۴۳۳ بررسی	
۴۳۳ بینامتنیت، قرآن و معناشناسی	۵-۸-۱۴
۴۳۴ موقعیت اجتماعی فرهنگی عصر نزول	
۴۳۴ معلومات عرفی، علمی و عقلی مخاطب	۹-۱۴
۴۳۵ اعتبار و حجیت سیاق	۱۰-۱۴
۴۳۶ خلاصه و نتیجه	

فصل پانزدهم: معناشناسی تاریخی و تغییر معنا در معناشناسی قرآن ۴۳۹

مقدمه.....	۴۳۹
۱-۱۵. مفهوم تغییر معنا و معناشناسی تاریخی.....	۴۴۰
۲-۱۵. عوامل دگرگونی معنا.....	۴۴۱
۳-۱۵. اهمیت معناشناسی تاریخی قرآن.....	۴۴۳
۴-۱۵. تغییر معنا در الفاظ قرآن.....	۴۴۴
۵-۱۵. جهان‌بینی توحیدی قرآن، درک واقعیات، معنای الفاظ.....	۴۴۵
رنج و راحت و سعادت و شقاوت در قرآن.....	۴۴۶
۶-۱۵. پیشینه بررسی تغییر معنا در مطالعات مسلمانان.....	۴۴۷
۷-۱۵. شیوه تحول معنای الفاظ و پیدایش عرف قرآنی.....	۴۴۸
۸-۱۵. گونه‌ها و اقسام تغییر معنایی.....	۴۴۸
۱-۸-۱۵. انتقال و دگرگونی معنا.....	۴۴۹
انتقال معنا در الفاظ قرآن.....	۴۵۱
۲-۸-۱۵. توسعه و بسط معنا.....	۴۵۴
۳-۸-۱۵. تحدید و تضییق معنا.....	۴۵۹
۴-۸-۱۵. ترفیع معنایی.....	۴۶۳
۵-۸-۱۵. تنزل معنایی.....	۴۶۵
۹-۱۵. تحلیل کلی فرایند تغییر معنایی الفاظ در قرآن.....	۴۶۶
۱-۹-۱۵. انتقال معنا و حقیقت شرعی.....	۴۶۶
۲-۹-۱۵. تغییر و توسعه معنا.....	۴۶۸
۳-۹-۱۵. تغییر معنای تخصصی.....	۴۶۹
۴-۹-۱۵. مفهوم جامع و توسعه در مصادیق.....	۴۷۱
۵-۹-۱۵. توصیف برخی مفاهیم در قرآن.....	۴۷۳
خلاصه و نتیجه.....	۴۷۵
منابع.....	۴۷۹
نمایه‌ها.....	۵۰۳
نمایه آیات.....	۵۰۳
نمایه روایات.....	۵۱۳
نمایه اصطلاحات.....	۵۱۷

سخن آغازین

اعتبار هر دانش به اتقان فلسفه آن علم است. روش معرفت رکن اصلی علم است. منطق و روش، مفهومی راهبردی است که چارچوب، شیوه و مراحل پژوهش را برای رسیدن به نتیجه مطلوب، معلوم می‌کند. معرفت دینی و شناخت علمی اجتهادی معارف دین و آموزه‌های تشریحی و اخلاقی قرآن و سنت، مبتنی بر یک علم آلی و منطق علمی معتبر است. به حکم عقل، معناشناسی متن دینی مانند هر تلاش علمی ملزم به منطق علمی خاص خویش است. قرآن انسان را ملزم به شناخت و عمل به حق می‌کند (بقره، ۴۲). این الزام اثبات می‌کند که همه فهم‌ها ملازم حق نیست و سخن حق نیز شناخت‌پذیر است. هدف این تحقیق ترسیم خطوط معناشناسی قرآن و راهبرد علمی آن است. معناشناسی قرآن چه سازوکارهایی دارد؟ فرایندهای آن چیست؟ مبانی آن کدام است؟ آیا می‌توان یکی از الگوهای معناشناسی جدید را بر وحی قرآنی منطبق کرد و بر اساس آن به معانی و مقاصد قرآن نایل آمد؟

قرآن

قرآن آخرین وحی آسمانی و نقطه اتصال خدا با انسان است تا او را به حیات پاک ایمانی بخواند (انفال، ۲۴؛ نحل، ۹۷). قرآن «نور» است «جعلناه نوراً نهدي به» (شوری، ۵۲)؛ چنان‌که آفریدگار جهان نور است «اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ» (نور، ۳۵). این نور و حیانی، شناخت‌نامه هستی و برهان روشن خدا بر انسان است؛ «يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا» (نساء، ۱۷۴). مخاطب قرآن نوع انسان است که فطرت‌نمون، خردورز و با اراده است. رستگاری انسان در گرو شناخت قرآن و پیروی از نور آن است (اعراف، ۱۵۷).

معنا و معناشناسی

معنا و معناشناسی امروز مهم‌ترین مسئله زبان است. حجم انبوهی از مطالعات زبان‌شناختی، فلسفی، حتی روان‌شناختی به تحقیق و تحلیل معنای زبانی اختصاص دارد. این اقبال نشان اهمیت و نقش معناست. بررسی مسئله معنا، فارغ از یک واحد زبانی، ما را با این پرسش کلیدی مواجه می‌کند که اساساً معنا چیست و در کجاست؟ ما این مسئله را در کتاب «معنا، واقع و صدق در گزاره‌های دینی» تحقیق کرده‌ایم. آن اثر به مثابه فلسفه زبان و معناست که هویت معنا را به حسب انحاء واقع نفس‌الامری و چگونگی اثبات صدق در انواع گزاره‌ها، بررسی می‌کند. معنای زبانی فرایندی چند سطحی دارد. از وضع نشانه‌ها و مفهوم‌سازی زبانی آغاز می‌شود و سپس به مرحله آمیزش قاعده‌مند واحدهای زبان و ساخت و کاربرد جمله توسط گوینده با التفات می‌رسد که سخن را به قصد افهام یا ایجاد معنا ابراز می‌کند. عبارات زبان در کاربرد، دلالت زبانی صریح و دلالت‌های ناصریح سیاقی دارد. تولید سخن یا متن همچنین مجموعه‌ای از عناصر معنا ساز درون‌زبانی و برون‌زبانی، چون زمینه و موقعیت تولید سخن، موضوع و غرض آن، خصلت‌های معرفتی و ارادی گوینده و ظرفیت علمی عقلی مخاطب سخن را دارد که فرایند دلالت تصدیقی کلام و مرادشناسی گوینده را فراهم می‌سازد.

معناشناسی، مطالعه علمی معنا و تحلیل مقولات زبان بر اساس روش علمی معتبر است. باتوجه به ماهیت چندساحتی معنا، معناشناسی باید شامل تحلیل فعل زبانی و بررسی همه عناصر درون‌زبانی و عوامل فرازبانی باشد. مطالعه علمی معنا یعنی مطالعه علمی معنای یک مفهوم، اقتضائات کاربردی، سیستمی و مجموعه عناصر درون‌متنی و فرامتنی به شیوه توصیفی و تاریخی.

اهمیت معناشناسی قرآن

اهمیت معناشناسی قرآن به چیست؟ اهمیت معناشناسی قرآن به خود قرآن است. قرآن کلام خدا و نازل علم الهی است (فرقان، ۶) چون ذات مطلق پروردگار، بی‌انتهای و ماناست (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۲، ص ۱۹). قرآن «نور» است که غایت خود را عبور انسان از تاریکی‌ها به نور می‌داند؛ «كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ» (ابراهیم، ۱). نور قرآن یکسان می‌تابد، ولی حظ آدمیان از خوان قرآن درخور علم و خواست ایشان است (بقره، ۲). قرآن سخنی عادی و متنی علمی چون گفته‌ها و متون علمی، حقوقی، اخلاقی، فلسفی

نیست که با صورت و مضمونی بسته، سخن گوید. قرآن گفتمان دینی «ناطق کامل» بر نوع انسان (آل عمران، ۱۳۸؛ جاثیه، ۲۰) و مرامنامه جامع هدایت در متنی سترگ است؛ «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» (نحل، ۸۹). قرآن ظاهری زیبا و فهم‌پذیر و باطنی ژرف و تو بر تو (کلینی، بی تا، ج ۲، ص ۵۹۸؛ نهج البلاغه، خطبه ۱۸) و ساختاری چندساحتی دارد؛ «أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةً بِقُدْرِهَا» (رعد، ۱۷). «خاص را و عام را مطعم در اوست»؛ از این رو معناشناسی قرآن افزون بر شرایط تحلیل متون بشری، اقتضائات ویژه دارد.

سنت علمی مسلمانان

مطالعه معنا و معناپژوهی در سنت علمی مسلمانان، امری دیرپای و درازدامن است. زبان‌شناسی، مطالعات قرآنی و اصول فقه، هر یک به نحوی معنا را در کانون خود داشته‌اند. این تحقیقات افزون بر تعمقات منطقی، فلسفی و معرفت‌شناختی، سبب خلق شماری از مفاهیم حوزه معنا و مقوله‌بندی بسیاری از مسائل شد که در معناشناسی معاصر اهمیت دارد. تأملات اندیشمندان مسلمان در حوزه معنا، بر اساس چارچوب نظری ویژه و باتوجه‌به مبانی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی، زبان‌شناختی و متن‌شناختی خاص قرآن، انجام یافته است. معناشناسی قرآن نمی‌تواند فارغ از این چارچوب مفهومی و مبانی صورت گیرد.

معناشناسی معاصر

معنا و معناشناسی معاصر، رکن عمده مطالعات زبان‌شناختی جدید را تشکیل می‌دهد. نظریه‌ها و شیوه‌های گوناگون معناشناسی نوین به حسب فضای فکری و زمینه‌های فرهنگی اجتماعی غرب و از بستر فلسفه‌های زبانی و پیش‌فرض‌های معرفتی خاص خود برآمده‌اند. چهار رویکرد ساخت‌گرا، نقش‌گرا، معناشناسی فرهنگی قومی و معناشناسی شناختی، مهم‌ترین جریان‌ها و نظریه‌های معناشناسی جدیدند که روش‌ها و تقریرهای فرعی تری را همراه دارند. چشم‌انداز این جریان‌ها، معلوم می‌دارد که آیا این دیدگاه‌ها می‌توانند الگویی معتبر در معناشناسی قرآن تلقی شوند یا نه.

۱. ساختارگرایی زبانی به‌رغم روش تاریخی پیش از سده بیستم، مرکز تحلیل خود را از سویه جامعه‌شناسی تاریخی یا روان‌شناسی پدیدآور، به درون متن و عناصر زبانی آورد. این رویکرد به جای نگاه فقه‌اللغوی تاریخی، معنای واژه‌ها را شبکه پیوسته دانست. ساخت‌گرایی عدول از مطالعه «در زمانی» پدیده‌های زبانی قرن ۱۹ و اقبال به پژوهش نظام‌های زبانی هم‌زمان است.

در این نظریه قواعد ترکیب و ساخت جمله مبتنی بر نقش دستور است. پیوند واژگان زبان بر پایه گزینش و چینش، روابط جانمایی و هم‌نشینی را به وجود می‌آورد. رویکردهای اصلاحی با افزودن شیوه‌های گوناگون حوزه واژگانی، تحلیل مؤلفه‌ای و الگوی روابط مفهومی، به ترمیم ساختارگرایی پرداختند. ساختار متن، همان مناسبات درونی نشانه‌ها، روابط حاکم بر متن و عامل تعیین معناست. معنای زبانی در ساخت‌گرایی، رابطه دال و مدلولی است. معنای زبانی در این نظریه از پیش تعیین یافته و ایستایی دارد. شاخص اصلی ساخت‌گرایی استقلال متن است. پدیده‌های زبانی در ساخت‌گرایی، مستقل از پدیدآور خود تلقی می‌شوند.

۲. نقش‌گرایی اما فلسفه زبان را ایجاد ارتباط تفسیر کرد و صورت زبان را در خدمت نقش ارتباطی آن قرار داد و ساخت گفتار را بر اساس موقعیت کاربرد و بافت ارتباطی سخن تحلیل کرد. معنانشناسی کاربردی، معطوف به نقش ارتباطی زبان، عنصر فرامتن را نقطه تعیین معنا ساخت. این رویکرد طیفی از دیدگاه‌ها مانند نظریه تاریخی و نسبیّت زبانی مردم‌شناسان، کنش‌گفتاری فیلسوفان تحلیلی و کاربردگرایی پراگماتیستی، بافت‌گرایی فرهنگی اجتماعی، نظام‌های مفهومی متفاوت، عدم قطعیت ترجمه‌کوارین، قیاس‌ناپذیری دیدگاه شناختی کوهن و جز آن را شامل است. نقطه مشترک این نظریه‌ها تأکید بر جنبه کاربردی و نقش جامعه‌شناختی و روان‌شناختی معناست. در نظریه کارکردی ساختار زبانی با محتوا لحاظ و معنا نقشی در «بافت» تفسیر شد. سیاق مطالعات زبان و معنا در نقش‌گرایی، ارجاع دنیای ذهنی به جهان عینی است. در این دیدگاه معنا در گنش اظهاری متناسب با شرایط گفتار، جنبه گفتمانی و پویا دارد و بر اساس کارکرد موقعیت گفتمان شکل می‌گیرد... در نظریه نقش‌گرا، معنا بیش از آنکه برخاسته از متن باشد، مُستفاد از فرامتن است.

۳. معنانشناسی فرهنگی قومی از جمله نظریه‌های مهم است که معنا را بر اساس سه‌گانه «زبان، فرهنگ و قوم» و نقش برون‌زبانی و فرامتن تحلیل کرد. این رویکرد نیز در قالب معنانشناسی نقش‌گرا ارزیابی می‌شود که معنا را معطوف به زمینه کاربرد می‌نگرد. این دیدگاه مبنای نظری خود را از زبان‌شناسی تاریخی و نسبیّت زبانی گرفت و زبان را تعیین‌کننده ماهیت تفکر و ترسیم‌کننده جهان‌بینی جامعه فرض کرد. بر پایه این نظریه، معنا در سیستم زبان و ساخت رابطه‌ای تحلیل می‌شود و ارزش معنایی هر واحد در کاربرد تعیین می‌یابد و الفاظ بیرون از کاربرد معنا ندارند. این نظریه بر آن است که زبان هر فرد شبکه‌ای از مقولات ذهنی دارد که

جهان را از معبر آن درک و مقوله‌بندی می‌کند. زبان در این نظریه حد فاصل میان ذهن و جهان و الهام‌بخش مفهوم استعاره‌ی حوزه‌واژگانی و مجموعه‌ای از واژه‌هاست که با یکدیگر ارتباط معنایی دارد و ساخت مفهومی دامنه‌ مشخصی از واقعیات جهان را تشکیل می‌دهد. معناشناسی فرهنگی بر پایه مطالعه در زمانی، ارزش کلمات را در ارتباط مستقیم با مقاطع تاریخی و تحول معنایی آن ارزیابی می‌کند. محقق ژاپنی ایزوتسو (۱۹۶۵) کوشید تا بر پایه نسبیت زبانی، زبان‌شناسی تاریخی و انگاره‌ای از نظریه‌های ساخت‌گرا و شیوه‌های فرعی آن مثل حوزه معنایی و کاربردگرایی، الگویی کاربردی در معناشناسی متن به دست آورد و بر شناخت قرآن تطبیق دهد.

۴. معناشناسی شناختی (۱۹۸۰) رویکردی اصلاحی در معناشناسی ساخت‌گراست. این دیدگاه زبان را بخشی از توان شناختی و مکانیسم ذهن انسان توصیف کرد. شاخصه اصلی نظریه شناختی «مفهوم‌سازی» بر پایه «تجربه» است. این دیدگاه ذهن، زبان، معنا و معرفت را بر پایه روش تجربی سنجه‌گذاری کرد. معنا را «مفهوم‌سازی ذهن» و هر تعبیر زبانی را «مفهوم‌سازی» از موقعیت خاص و مبتنی بر منظر و نگرشی خاص به موقعیت بیرونی دانست. بدنمندی ساختار مفهومی به‌عنوان مرکز معناشناسی شناختی، بدان معناست که ساختار مفهومی و سازوکار اندیشه برخاسته از دستگاه حسی حرکتی مغز و جسم است. فرایند شناخت مطابق این نظریه تنها در قلمرو فعالیت‌های عصبی تعریف می‌شود. اندیشیدن حاصل برانگیخته شدن گروه‌های نورونی خاص در مغز است. معناشناسان شناختی انسان را تنها «حیوان فلسفی» توصیف می‌کنند که می‌تواند درباره اخلاق، عشق، مرگ و زندگی و تغییر رفتار خود فکر کند. فلسفه علم تجربی و مقوله‌بندی همه واقعیات بر مدار تجربه، از اصول اساسی نظریه شناختی است. بنیاد معناشناسی شناختی جسمیت یافتگی معنا و شناخت بدنمند است. طرح‌واره‌های تصویری حاصل حرکات جسم انسان در فضای سه‌بعدی است و خردگرایی و فطرت در این نظریه نفی می‌شود.

بررسی کلی

۱. نقصان ساخت‌گرایی آن است که مضمون سخن و نقش ارتباطی و جنبه‌های فرازبانی معنا را در تعلیق گذاشته، خود را در دایره متن و سازه‌های درونی زبان متوقف کرده است. به‌رغم نظر ساخت‌گرایی، تحلیل و معناشناسی سخن و متن نمی‌تواند به عناصر و دلالت‌های زبانی اکتفا ورزد و اثر را تجسم معنا بداند.

۲. اتکا به نقش زبان، کارکرد اجتماعی و بافت موقعیت نیز مصحح نفی معنای وضعی و دلالی زبان و احاله معنا به کاربرد نیست. زمینه‌گرایی با این چالش عمده مواجه است که نقش سازه‌های زبان و هنجارهای گفتمان را در معنا حذف می‌کند. تحلیل نقش و معنانشناسی با حذف واحدهای زبانی، امری ناممکن است. راهبرد تجربی و رفتارگرایانه به معنا و یکی انگاری معنا با زمینه مشاهده‌پذیر کُنش اظهاری، خطای عمده کاربردگرایی است که معنا در سطح اصول پایه زبان را، از معنای تصدیقی متقوم به قصد گوینده تفکیک نمی‌کند.

۳. دورویکرد معنانشناسی فرهنگی و معنانشناسی شناختی، با این دشواری اساسی مواجه‌اند که بر بنایی سست و لرزان تأسیس یافته‌اند. نسبیّت زبانی، پیوند جبری زبان و اندیشه، برساختگی جهان از زبان و ذهن و شبکه مقولات، نوعی ذهن‌گروی افراطی است. فرضیه زندان زبان، لادری‌گری و سدّ ارتباط اجتماعی است. زبان در خدمت اندیشه و منعکس‌کننده مقولات فرهنگی، تفکر فردی، تجربه اجتماعی یا وحی الهی است، نه عامل ساخت فرهنگ و باورها.

۴. رویکرد شناختی در زبان و معنا، گرفتار خطاهای اساسی در حقیقت هستی، انسان، فلسفه علم، شناخت، زبان و معناست. این نظریه نتوانست مشکلات دیدگاه‌های پیشین در زبان و معنا را که مرتکب خبط‌های فاحش در اندیشه ورزی شد، مرتفع سازد. فروکاستن انسان در قواره اعصاب مادی و تفسیر انسان به حیوان فلسفی و توصیف حقیقت و معرفت به ماده فیزیکی و روش تجربی، نسبیّت حاد و سلب اعتبار منطقی از معرفت از جمله آثار نظریه شناختی است. فیزیکیالیسم وجودی و شناختی، فاقد نظریه فلسفی در متعلق معنا و طرح جامع برای واقعیات فهم‌پذیر است. استعاره‌ی کردن مفاهیم انتزاعی، فروکاستن مفاهیم متافیزیکی، الهیاتی و امور غیبی و ارجاع آنها به مفاهیم نمادین و مخلوقات ذهنی بی‌محکی و تأویل مادی است. راهبرد معرفتی، معنایی و زبانی تجربی و بدنمند نمی‌تواند معانی فرهنگ معنایی قرآن، هستی بی‌نهایت، امور غیب، حقیقت انسان، حیات ابدی، کمالات ایمان توحیدی و علوم انسانی را تفسیر کند.

نقصان مشترک نظریه‌های معنانشناسی جدید، یادآور حکایت توصیف پیل در تاریکی با لمس دست است! آشکار است که نوسان و رفت‌وبرگشت، در نظریه‌های معنانشناسی معاصر ناشی از نگاه تک‌ساحتی و منطقی علمی نارساست.

معناشناسی قرآن با کدام الگو؟

مسئله اصلی اما این است که با کدام الگوی معناشناسی، می‌توان سازوکار معنایی قرآن را بازخوانی کرد؟ آیا نظریه‌های معناشناسی معاصر غرب که بر زمینه‌های فکری، معرفتی، زبان‌شناختی و متن‌شناختی خاص پدید آمده‌اند، می‌توانند مدل‌های رسا و معتبر برای معناشناسی قرآن باشند؟ آیا می‌توان نظریه ساخت‌گرا، بافت‌گرا، فرهنگی یا شناختی را بر وحی قرآن منطبق کرد و معنا و مقصود قرآن را بر اساس آن به دست آورد؟ حقیقت است که قواعد معتبر زبان‌شناختی، می‌تواند در خدمت معناشناسی قرآن برآید؛ اما رشته‌ای از نظریه‌های تک‌وجهی و ناسره، نمی‌تواند منطق معناشناسی و دریافت معانی و مقاصد قرآن تلقی گردد.

قرآن کتاب مبین الهی است که سطح بسیط معنای خود را به قدر نصاب هدایت و اتمام حجت در چارچوب قواعد عقلایی زبان به همگان می‌رساند؛ اما معناشناسی قرآن و دستیابی به همه سطوح مکنون و منظومه معرفتی و ارزشی و اصطیاد مقاصد جامع قرآن برای ساخت انسان تراز ایمان توحیدی و جامعه پویا در سویه قرب خدا، منطق و اقتضای خاص خود را دارد؛ «انما يعرف القرآن من خوطب به» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۳۱۱). معناشناسی قرآن، یعنی شناخت تحلیلی، اندیشه‌ورزانه و اجتهادی قرآن. معناشناسی قرآن کاری سترگ و خطیر است. معناشناسی قرآن، شناخت هویت مفهوم‌سازی، جمله‌پردازی و تکوین شبکه درهم‌تنیده نظام‌های اعتقادی، تشریحی و اخلاقی قرآن با نظر به همه عناصر تولید معنا در بافت عبارات و فضای کلی متن، در زمینه عصر خاتمیت، از ناحیه خدای متعال برای نوع انسان است. دستیابی به این مهم بر سه اصل عمده مبتنا دارد.

۱. نخست مبتنی بر آگاهی به همه منابع و مجاری شناخت دین اعم از عقل بدیهی و برهانی، کتاب خدا و خصوصیات آن، سنت پیامبر ﷺ و اوصیای معصومین و احاطه بر علوم آلی و خادم در راستای تحلیل، تفسیر و اجتهاد و استنتاج معانی و پیام‌ها و مقاصد قرآن است.
۲. فرایند معناشناسی قرآن مستلزم یک نگاه جامع به همه ابعاد منظومه معرفتی و ارزشی قرآن و توجه به همه غایات و مقاصد راهبردی قرآن برای تربیت انسان صالح و ساخت جامعه رشید و متعالی است.

۳. رکن اصلی و شرط اساسی انجام این مهم، وجود یک چارچوب مفهومی و منطق علمی مُنقح و یک الگوی معتبر است.

باتوجه به اهمیت معنائشناسی قرآن، اهتمام این تحقیق بر آن بوده است که معنائشناسی قرآن را بر پایه یک چارچوب مفهومی و یک الگوی معتبر با نظر به همه مبانی معرفتی، عقلی، و حیانی و عقلایی زبان‌شناختی در یک فرایند منطقی و متوازن تحقیق و تنقیح کند. مدل معتبر در معنائشناسی قرآن، همان شیوه معنائشناسی اجتهادی است.

معنائشناسی اجتهادی قرآن

مطالعه نظریه‌های معنائشناسی معاصر، آشکار می‌کند که هر یک از آنها در بستر فکری خاص و با رویکرد خاص در ارتباط با فهم و تحلیل متون بشری طرح شده‌اند. تطبیق این نظریه‌ها بر کتاب هدایت الهی انسان، که ظاهر و باطن و ساحات و سطوح متعدد دارد، معقول نیست. تحلیل مفاهیم، عبارات و متن قرآن مستلزم استمداد از منابع و روش‌هایی معتبر، افزون بر منابع و روش تحلیل متون بشری است. معنائشناسی قرآن به ضرورت باید بر اقتضای حقیقت قرآن، خالق آن، همه ظرفیت‌های زبانی، مضمونی، موقعیتی و هدف‌گوینده و مبتنی بر همه مبادی معرفتی باشد. این روش همان روش اجتهادی جامع است.

اجتهاد کاربست همه توان در تحصیل امر مطلوب، معادل فهم عمیق دین (تفقه) است. رویکرد اجتهادی منطق و روشی علمی است که به اقتضای موضوع و مسئله تحقیق از همه مبادی و مجاری معرفت متوازن و بجا بهره می‌گیرد. منطق اجتهادی و اصول معنائشناسی قرآن بر واقعیت‌های متن، ماتن، زمینه متن و انسان مخاطب و ابزار معرفت ابتننا دارد. واقع‌گرایی زبان قرآن، شیوه گفتمان چندبعدی و چندسطحی قرآن، قاعده‌مندی و معیارپذیری دلالت‌های قرآن، استناد دلالتی قرآن به روش معرفتی معتبر و حرکت در چارچوب علم (عقل بدیهی و برهانی یا نقل قطعی) یا علمی معتبر (دلیل ظنی متکی به دلیل قطعی)، اصول معنائشناسی قرآن هستند.

رویکرد اجتهادی در معنائشناسی متن قرآن، انسجام‌گرا و نظام‌واره است. این نظریه نه ساختارگراست، نه نقش‌گراست، نه همسو با معنائشناسی فرهنگی است و نه هم‌سیاق با معنائشناسی شناختی است. اساس این دیدگاه در معنای زبانی، وضع‌گروی قصدپایه است که

معنا را پدیده چندبُعدی و معلول عناصر و عوامل گوناگون ارزیابی می‌کند. بر پایه این نظریه، واحدهای زبان و بافت درون‌متنی به‌مثابه ظرف انتقال معنا، نقش خاصی در ماهیت معنا و چگونگی دلالت دارد. همچنان که بافت اجتماعی و سیاق فرامتنی، اثر و نقش ویژه خود را در معنا دارد. بازیگر اصلی اما در تولید معنا، اندیشه و قصد مولد متن است که زبان را به قصد بیان ایده خود به کار بسته است. سخن و متن البته سویه دیگری دارد که همان مخاطب پیام است. نقش مخاطب و ظرفیت نفسانی، معرفتی و توان اندیشه‌ورزی و قدرت تدبر وی را نمی‌توان در چگونگی تحلیل و بازتولید معنای متن و راهیابی به زوایای پنهان آن نادیده گرفت.

روش معناشناسی قرآن، خط‌مشی کلی و شیوه دستیابی به معنای مفاهیم، عبارات و متن قرآن و تحصیل مراد گوینده است. روش اجتهادی در معناشناسی قرآن، شیوه‌ای تلفیقی است که از همه منابع فهم، اعم از قواعد زبان‌شناختی وضع و دلالتِ گفتمان عقلا، قراین درون‌متنی و سیاق کاربرد سخن و متن، سنت شارح و تبیینی، قراین فرامتنی و زمینه پیدایش متن و شخصیت ماتن، عقل (ابزاری و منبعی) و تدبر منطقی، استمداد می‌جوید. اجتهاد در هر دو محور مقام گردآوری داده‌ها و تحلیل و استنباط، صدق می‌کند. این روش در تحلیل متن، همه عناصر درون‌زبانی و برون‌زبانی معنا را در فرایندی مترتب بررسی می‌کند.

عناصر زبانی معنا

زبان ابزار ارتباط انسان و ظرف انتقال معناست. نخستین گام در تحلیل معنا، بررسی واحدهای زبانی تولید معناست که شامل سه فرایند مطالعه «نشانگان دال بر معنا»، تحلیل «جمله و سخن» و بررسی «متن» است.

تحقیق و تحلیل نشانگان دال

مهم‌ترین مسائل مطالعه واژگان و نشانه‌های معنادار شامل محورهای زیر است:

۱. احراز آوا و قرائت صحیح الفاظ قرآن به‌مثابه عناصر اثرگذار در معنا؛
۲. بازشناخت مفهوم (لغوی، عرفی، قرآنی) واژگان قرآن اعم از قاموسی، دستوری، ماده و ریخت، به‌عنوان نمادهای وضع شده و معنادار، متناظر به همه واقعیات نفس‌الامری فهم‌پذیر؛

۳. التفات به دلالت مفهومی درون‌زبانی به مدد واژه‌های دیگر و دلالت مصداقی برون‌زبانی به تناسب واقعیت هر چیز؛
۴. تفکیک دلالت‌های صریح زبانی (مطابقی و تضمینی)، از دلالت‌های ناصریح و شعاعی الفاظ؛
۵. شناخت ویژگی‌های الفاظ نظیر اختصاص و تک‌معنایی، اشتراک و چندمعنایی؛
۶. فهم عمیق مشترک معنوی (متواپی و مشکک) بر پایه وحدت مفهومی و تشکیک وجودی و دلالت به وضع واحد بر معنای کلی و فراگیر مصادیق طبیعی و فراطبیعی (توسعه معنا)؛
۷. بازخوانی روابط مفهومی واژه‌ها: ترادف و هم‌نامی، شمول (عام و مطلق)، جزء و کل، تباین و تقابل.

مطالعه و تحلیل جمله

مهم‌ترین مسائل در بررسی و تحلیل جمله شامل محورهای زیر است:

۱. تحلیل سخن و بررسی ویژگی‌های جمله به‌مثابه بزرگ‌ترین واحد دستوری زبان با مفهوم کامل و مستقل؛
۲. شناخت وجوه خبری فعلی (فعل و فاعل) و اسمی (مبتدا و خبر) یا وجه انشایی (امری، پرسشی، عاطفی و عقود و ایقاعات) و خصوصیت هر یک؛
۳. تشخیص جمله از حیث زبان عادی و افاده مقصود بر پایه نحو یا زبان ادبی بر پایه علم بلاغت؛
۴. بازتفکیک دلالت زبانی صریح (اصلی و تبعی) از دلالت ناصریح مفهومی، سیاقی و شعاعی که پیوند عیان یا نهان با سخن (ملزوم) دارند؛
۵. شناخت چگونگی دلالت زبانی در قالب نص، ظاهر، مجمل و راهبرد تبیین، تفسیر، تأویل و احراز اعتبار هر یک به اتکای دلیل عقل، نقل و عقلا؛
۶. تحلیل تعدد معنایی لفظ در بافت‌های مختلف یا یک کاربرد، به‌حسب مفهوم یا مصداق؛
۷. مطالعه نمودهای توسعه معنا، حقیقت و مجاز ادبی و تمایز آن از مجاز فلسفی، تشبیه، تمثیل، استعاره و کنایه؛
۸. التفات علمی مبتنی بر دلایل عقل و نقل معتبر به معانی باطنی و فراعرفی و منحصر نبودن زبان قرآن به دلالت ظاهر؛